ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 11 | ISSUE - 7 | MARCH - 2025

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

भक्ति चळवळ आणि महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय : एक अभ्यास

Dr. Vikas Vilasrao Shinde
Associate Professor, Department of History
Mauli Mahavidyalaya, Wadala Tal -North Solapur Dist. – Solapur

गोषवारा / प्रस्तावन :

गेली सुमारे शेकडो वर्षे महाराष्ट्र आणि शेजारच्या राज्यांतील श्रद्धाळू वारकऱ्यांना श्री क्षेत्र पंढरपूरचे आकर्षण राहिले आहे.संत शिरोमणी ज्ञानेश्वर महाराजांपासून ते संत तुकाराम महाराजांपर्यंत वारकरी संप्रदायाच्या या संतभूमीची महती जनसामान्यांत रुजवण्यातअनेक संतांनी योगदान दिले आहे. अनेक परकीय आक्रमणे आली, राज्ये बदलली, नव्या विचारांची वादळे आली अन् गेलीपरंतुकोणताही गाजावाजा वा प्रचार न होता पंढरपूरच्या विठ्ठलभक्तीचा हा धागा अतूट राहिला आहे खऱ्या अर्थाने जातिभेद न पाळणाऱ्यावारकरी संप्रदायाच्या या संतभूमीचे श्रेष्ठत्व म्हणूनच निर्विवादराहिले आहे.जीवनमूल्यांची रुजवणूकसहिष्णुता, मानवता, उदारता, समानता, सहयोग आणि यासाऱ्याला लाभलेलं भक्तीचं अधिष्ठान ही मूल्यं या पंढरीच्या वारीनंसमाजात वारंवार पेरली.जात-पात-पंथ-भेद विसरून या मूल्यांच्यारुजवणुकीसाठी विचारांचं खतपाणी घातले. अनेक चुकीच्या रुढी-परंपरावर प्रहार करणाऱ्या संतविचारांचा जागर करत, सामाजिकसमतेचा संदेश प्रत्यक्षात आणणारी आणि प्रपंचात राहूनही परमार्थसाधता येतो या मूलभूत विचारांचा प्रत्यय देणारी, ही 'वारी' म्हणूनचआपल्या सगळयांचं विचारविश्व आणि जीवनविश्व व्यापून राहिलेली आहे.भक्ती चळवळ ही भारतातील एक महत्वपूर्ण धार्मिक आणि सामाजिक चळवळ होती, जी साधारणतः 12व्या ते 17व्या शतकादरम्यान बहरली. ही चळवळ समाजात समता, भक्ती, आणि नैतिक मूल्ये रुजवण्याच्या उद्देशाने सुरू झाली महाराष्ट्रात या चळवळीने एक वेगळा अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा निर्माण केला, ज्यामध्ये वारकरी संप्रदायाचे विशेष योगदान आहे.

संशोधांनाची उद्दिष्टे :

1) भक्तीचा उगम अभ्यासने.
2) वारकरी संप्रदायचा समाजावर पडलेला प्रभाव अभ्यासाने
3) वारकरी संप्रदायाच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधांनाची ग्रहितके:

1) वारकरी संप्रदायचे सामाजिक कार्य अत्यंत महत्वपूर्ण आहे
2) वारकरी संप्रदायचा महाराष्ट्रातील लोकजीवनावर महत्वपूर्ण प्रभाव पडला
3) वारकरी संप्रदायातील समतेचे तत्व अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती उपयोग करण्यात आलेला आहे याशिवाय विविध संदर्भग्रंथ,नियतकालिके,मासिके, आणि वर्तमानपत्रातील लेख इत्यादींचा उपयोग करण्यात आलेला आहे

भक्तीचा उगम :

तसेपहावयासगेले, तर जगातील सर्व मानव समूह फार प्राचीन काळापासूनच कोणत्याना कोणत्या अतिमानवीशक्तीची भक्ती करीत आले आहेत.

परंतु अनेक पाश्चात्त्यविद्वानमात्र जगातील भक्तीचा पहिला आविष्कार ख्रिस्ती धर्मातच झाला, असे मानतात. भारतीय लोकांनी भक्तीची संकल्पना ख्रिस्ती धर्मातूनच घेतली, असे ही त्याचे मत आहे. परंतु भारतीय विद्वानांनी हे मत नाकारले आहे. काही विद्वानांनी भारतीय भक्तिसंप्रदायावर इस्लामचा प्रभाव असल्याचे मत ही व्यक्त केले आहे. परंतु इतर अनेक जणांच्या मते भारतातील भक्तीचा उगम हा स्वतंत्र पणे भारतीय भूमीतच झाला आहे. वेदसंहितांमध्ये भक्तीची संकल्पना होती की नाही, याबाबतीतही विद्वानांत मतभेद आढळतात. वेदसंहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्ये भक्ती हा शब्द आढळत नाही. हा शब्द पहिल्यांदा श्वेताश्वतर उपनिषदात आढळतो. परंतु आचार्य बलदेव उपाध्यांच्यामते एखाद्या कालखंडात नसला, तरी त्याशब्दातून व्यक्त होणारी संकल्पना मात्र अस्तित्वात असू शकते. काही पाश्च्यात्य पंडितांच्यामते ऋग्वेदातील वरुणसूक्तांतूनभक्तीही भीतीवर आधारलेली आढळते. याउलटह. दा. वेलणकरयांच्यामते वरुणसूक्तांत दिसणारी भक्तीही भीतीवर आधारलेली असल्यामुळे खालच्यादर्जाची असून ऋग्वेदातील इंद्रसूक्तांतचखरी-खुरी भक्ती आढळते. भक्ती ही मूळची वैदिक परंपरेतून आलेली नसून ती अवैदिक आहे, असेही एकमत आढळते. भक्तीचा उगम द्रविडदेशात झाला, हे भागवत पुराणातील विधानभक्तीच्या अवैदिकतेचे सूचक आहे. तमिळनाडूमधील आळवारनामक वैष्णव संतांनी (इ.स.सु.५००-८५०) भारतातील भक्तिपंथांचा प्रारंभ केला आणि त्यानंतर यापंथाचा भारतभर प्रसार झाला, असे काही विद्वानांचेमत आहे. आळवाराचा प्रबंधम्नावाचा ग्रंथच भक्तिपंथाचा मूलस्त्रोत आहे, असे ते मानतात. महाभारतामध्ये भक्तीची परंपरा पुढील प्रमाणे सांगितली आहेः जगाच्या प्रारंभी ब्रह्मदेवाने दक्ष प्रजापतीला भक्तीचा उपदेश केला आणि त्यानंतर आदित्य, विवस्वान्, मनूवइक्ष्वाकूया क्रमाने प्राप्त झालेली भक्ती सर्व लोकांमध्ये पसरली.

भक्ती चळवळ आणि महाराष्ट्र :

निरीश्वरवादी जैन व बौद्ध तसेच सगुन परंपरेतील शैव, वैष्णव, वेदांत, भागवत आणि वारकरी संप्रदायापूर्वी झालेल्या विविधसंप्रदायांनी घातलेल्या पायावरच मध्ययुगीन महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाची स्थापना संत नामदेव यांनी केलीपरंतु त्याचा उदय संत ज्ञानेश्वरव निवृत्तीनाथ यांच्यापासूनच होतो वारकरी संप्रदायातील बहुसंख्य संत हे मराठवाडा विभागातील असल्यामुळे त्याला मराठवाडा चळवळ असेम्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. वारकरी संप्रदाय हा वारकरी, माळकरी, भागवतपंथ, विठ्ठल संप्रदाय तसेच पंढरपूर चळवळ म्हणूनही ओळखलाजातो. मुळात वारकरी संप्रदायाचा उगम पुंडलिक या श्रेष्ठ भागवत भक्तापासून झाल्याचे मानतात पुंडलिकाच्या भक्तिला लुब्ध होऊन द्वारकाधिशश्रीकृष्ण पंढरीस आले व त्याने दिलेल्या विटेवर उभे राहिले अशी कथा आहे पंढरपूर क्षेत्र आणि पांडुरंग अस्तित्त्वाचे पुरावे शिलालेख वताम्रपटातही मिळतात. पंढरपूरच्या चौऱ्याऐंशीच्या ८४ शिलालेखात यादवांचा मुख्य प्रधान हेमाद्रीपंडीत व नृपती रामदेवराय यादव यांनीपंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिराला देणग्या दिल्याचे पुरावे सापडतात. मालूतारण या ग्रंथात पांडुरंग मूर्तीचा इतिहास शालिवाहन शकांच्या प्रारंभापासूनआढळतो. वारकरी संप्रदायातील ज्ञानेश्वर, निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई व परिसा भागवत ही ब्राम्हण मंडळी सोडली तर इतर बहुसंख्यसंतमंडळी ही खालच्या जातीतीलच आहेतया संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान व आचारनियम हे एक सामान्य माणूस आपले दैनंदिन प्रापंचिक जीवनजगतही पाळू शकत असे कोणतेही काम करत असताना पांडुरंगाचे नामस्मरण करणे संत तुकाराम महाराज यांनी हे या संप्रदायाचे प्रमुखवैशिष्टय होय बुद्धीवादी, लोकहितवादी, समन्वयवादी, व्यक्तीवादी व क्रियावादी ही या संप्रदायाची प्रमुख वैशिष्टये राहिली आहेत. ज्ञानेश्वरीचेनियमित वाचन करणे, हरिपाठ म्हणणे व विठ्ठल स्मरणात प्रपंचातील कामे प्रामाणिकपणे पार पाडणे असे साधारण त्यांचे आचारनियम होत.वारकरी संप्रदायाने विद्वत्तेचे अवडंबर न माजवता समाजातील अंधश्रद्धा व भोळसरपणा घालवला धर्माच्या नावाखाली दांभिक आचरणकरणा-यांचा निषेध केला वेदकालीन प्रवृत्तीमार्ग व उपनिषदातील निवृत्तीमार्ग यांचे अंधानुकरण न करता त्यातील सारभूत गोष्टी या पंथानेस्विकारल्या

सर्वसामान्य मानवी जीव संसारसुखाच्या प्राप्तीसाठी भक्ती करतो; पण संतांचा भक्तीयोग परमार्थसुखासाठी असतो 'मुखी नाम हाती मोक्ष। ऐसी साक्ष बहुतांची॥' ही अनुभूती असूनही तुकोबाराय मोक्षमुक्तीपासून वेगळे आणि निराळे राहिले, कारण त्यांची भक्ती सामान्य नसून मुक्तीच्या वरची होती. 'मुक्ती वरील भक्ती जाण। अखंड मुखी नारायण॥ मग देव भक्त झाला। तुका तुकी उतरला॥मंदिरातील

देवाच्या निष्काम भक्तीमुळे, अवघ्या विश्वात भरून राहिलेल्या विश्वात्मक देवाच्या दर्शनात तुकोबारायांची भक्ती कृतार्थ झाली चराचरातल्या देवत्वाच्या दर्शनात पंचमहाभूतांच्या साक्षीने तुकोबारायांचा देह ब्रह्मीभूत झालात्यांच्या या भक्तीभाग्यासाठी देव ऋणी झालापृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूतांशी एकरूप असलेले तुकोबाराय त्यांच्यामध्ये असूनही अलिप्त होतेकोणत्याच विषय-विकाराचे अशापाश त्यांच्या व्यापक मनात स्पर्श करू शकले नाही; कारण तुकोबारायांची भक्ती आकाश तत्त्वाशी एकरूप झाली होती. तुकोबाराय म्हणतात, ‘काम क्रोध लोभ स्वार्थ। अवघा माझा पंढरीनाथ ॥’ या आध्यात्मिक बोधावर तुकोबारायांचा भक्तिवाद आरूढ झाला

समतेचा प्रत्यक्षात अंगीकार

ही चळवळ चिरस्थायी राहण्यामागं आणखी एक तत्त्व आहे ते म्हणजे समतेचा प्रत्यक्षात अंगीकार करणारी ही चळवळ आहे तुम्ही जसं असाल तसं या तुम्ही गरीब असाल, श्रीमंत असाल तरी वारीत येताना तुम्ही समान पातळीवर येतावारकरी पंथ समता प्रत्यक्ष आचरणात आणतो.तुम्ही जर वारीला येणार असाल तर एक केवळ जादा पोषाख घेऊन यायचा, टाळ घेऊन यायचं अन् चालत चालत निघायचं.अतिशय साधेपणानं, कोणालाही तोशीस लागणार नाही किंवा त्रास होणार नाही अशी वाटचाल वारकरी करतात. येथे कोणी लहान किंवा मोठा असा प्रकार नाही.साधारण नवव्या-दहाव्या शतकात वारकरी पंथ जोर धरू लागला आणि दिंडीची परंपरा सुरू झालीया शेकडो वर्षात राजवटी किती बदलल्या ते पाहा. सुरुवातीला राष्ट्रकूट होते, वाकाटक, यादव होते, मुसलमान सत्ताधीश होते, पेशवाई होती, ब्रिटिशांचं राज्य होतेया सर्व राजवटींना पुरून उरत या पंथानं आपली तत्त्वं जोपासलीसहिष्णुतेच्या बळावरच वारकरी पंथाला ही जोपासना करणे शक्य झालं. सहिष्णुता म्हणजे इतरांकडून जे योग्य वाटतंय ते घ्यायचं आणि आपलं जे मूळ सत्व आहे ते मात्र सोडायचं नाही

भक्ती चळवळीचे इतर काही प्रमुख परिणाम आहेत:

1) सामाजिक प्रभाव: भक्ती अभ्यासकांनी भ्रूणहत्या आणि सती यांसारख्या अनैतिक कृत्यांच्या विरोधात जोरदारपणे आवाज उठवला आणि दारू, तंबाखू आणि ताडीयांचा निषेध केला .व्यभिचाराचा निषेध केला . त्यांना उच्च नैतिक तत्त्वांवर आधारित चांगली सामाजिक व्यवस्था प्रस्थापित करायची होती.

2) हिंदू-मुस्लिम एकोपा: हिंदू आणि मुस्लिम समुदायांमध्ये एकोपा निर्माण करणे हा आणखी एक उल्लेखनीय परिणाम होताया चळवळीने दोघांमधील वाढती वैमनस्य कमी करून दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला. भक्ती संत आणि सुफी संत बंधुतासौहार्द, सहिष्णुता, शांतता आणि समतेचा संदेश सर्वांना देतात

3) देवाच्या भक्तीमध्ये बदल: चळवळीच्या काळात, लोकांची देवाची उपासना आणि श्रद्धा ठेवण्याची पद्धत बदलली सर्वांचा देवहिंदू आणि मुस्लिम दोघांचाही देव—देवाबद्दलची भक्ती आणि प्रेमाला आता प्राधान्य देण्यात आले. या चळवळीचा प्रमुख सिद्धांत म्हणजे भक्ती किंवा सर्वशक्तिमान भक्ती.

4) लोकभाषेतील संत साहित्याची निर्मिती:संस्कृत भाषा ही तत्कालीन उच्चवर्णीय समाजापुरती मर्यादित होतीसंतांनी मराठीत अभंग, ओवी, आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून भगवान नामस्मरणाचा प्रचार केला भक्ती चळवळीने देशभरात स्थानिक भाषा आणि साहित्याचा प्रसार करण्यास प्रोत्साहन दिले. कबीर, नानक आणि चैतन्य या सर्वांनी त्यांच्या मातृभाषेत उपदेश केला कबीर हिंदीत, नानक गुरुमुखी आणि चैतन्य बंगालीमध्ये. परिणामी, भविष्यातील भक्ती साहित्य या भाषांमध्ये लिहिले गेले आणि अनेक मुस्लिम लेखकांनी संस्कृत ग्रंथांचे प्रादेशिक भाषांमध्ये भाषांतर केले

महाराष्ट्राच्या भक्ती चळवळीचे महत्त्व :

१) महाराष्ट्र धर्म, महाराष्ट्राच्या संत कवींनी ज्या उदारमतवादी धर्माचा उपदेश केला त्याचे एक लोकप्रिय नाव, मध्ययुगीन भक्ती चळवळीची एक शाखा होती परंतु सामाजिक बदलांच्या दृष्टीने सामाजिकदृष्ट्या अधिक प्रगल्भ एकात्मक आणि उदारमतवादी होता.

२) महाराष्ट्र धर्म, महाराष्ट्रातील संत कवींनी ज्या उदारमतवादी धर्माचा उपदेश केला त्या धर्माचे एक लोकप्रिय नाव, महाराष्ट्र भक्ती चळवळीची एक शाखा होती परंतु सामाजिक बदलांच्या दृष्टीने तो सामाजिकदृष्ट्या अधिक प्रगल्भ, एकात्मक आणि उदारमतवादी होता.

३) पंढरपूरच्या चळवळीने मराठी साहित्याला चालना दिली, जातीबाह्यता बदलली, कौटुंबिक जीवन पवित्र केले, स्त्रियांचा दर्जा उंचावला, मानवता आणि सहिष्णुता वृत्तीचा प्रचार केला, कर्मकांडांना प्रेम आणि श्रद्धा यांच्या नियंत्रणाखाली आणले आणि बहुदेवतेच्या अतिरेकाला आळा घातला.स्थानिक भाषेचा विकास यामुळे झाला. हिंदू वर्ग व्यवस्थेवर भक्ती संतांनी टीका केली होती

४) आपल्या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी स्थानिक भाषेचाउपयोग केला गेला.

५) भक्ती चळवळीने मुस्लिम आणि हिंदूंच्या परस्परसंबंधात मदत केलीत्यांनी मुस्लिम आणि हिंदूंमधून आपले अनुयायी निवडले

६) पंढरपूरच्या चळवळीने मराठी साहित्याला चालना दिली, जातीबाह्यता बदलली, कौटुंबिक जीवन पवित्र केले, स्त्रियांचा दर्जा उंचावला, मानवता आणि सहिष्णुता वृत्तीचा प्रचार केला, कर्मकांडांना प्रेम आणि श्रद्धा यांच्या नियंत्रणाखाली आणले आणि बहुदेवतेच्या अतिरेकाला आळा घातला.

भक्ती चळवळीचे योगदान /निष्कर्ष:

धर्म, समाज आणि संस्कृतीत तातडीने आवश्यक सुधारणा घडवून आणण्यात भक्ती चळवळीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. ते अधिक न्याय्य सामाजिक रचनेच्या समर्थनार्थ जात आणि लिंगभेदाविरुद्ध बोलले. त्यांनी आंतरधर्मीय सौहार्द आणि जागतिक बंधुत्वाचा प्रचार केला. काही संतांनी हिंदू आणि मुस्लिमांना एकमेकांच्या जवळ आणून त्यांच्या भिन्न ध्येयांमध्ये समेट करण्याचा प्रयत्न केला.धर्माच्या शिकवणींमध्ये स्थानिक भाषांचा वापर सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी केला गेला. स्थानिक साहित्य आणि भाषांचा परिणाम म्हणून विस्तार आणि विकास झाला. उदाहरणार्थ, गुजराती, मराठी आणि हिंदी भाषेत अनेक कलाकृती निर्माण झाल्या आहेत. पुरोहितांच्या कर्मकांडाला भक्ती संतांनी तीव्र विरोध केला. या आंदोलनामुळेधार्मिक विधी, पूजा सरळ सोपी होण्यास मदत झाली. या संप्रदायाने स्त्री-पुरुष समानतेची, उच्च-निच्च भेदवाव न पाळण्याची आणि नैतिकमुल्यांची जोपासना करण्याची शिकवण दिली. वारकरी संप्रदायामुळे जनसामान्याच्या बोली भाषेचा विकास होण्यास मदत झाली व समताप्रस्थापीत झाली वारकरी सम्प्रदायात सर्व जाती जमातीच्या लोकांचा सहभाग होऊन विविध पंथाची निर्मिती झाली तसेच ईश्वर हा एक आहेहे भारतीय समाजाला वारकरी संप्रदायाने पटवून दिले. त्यामुळे ईश्वराच्या आराधना वाढीस मदत झाली. वारकरी संप्रदायामुळे वर्णभेद,जातीभेद, अस्पृश्यता व अनिष्ट रुढी-परंपरा नष्ट होण्यास मदत झाली. संतानी जनसामान्यांना नैतीक अचरणावर भर देण्याची शिकवण दिल्यानेपरमेश्वराविषयाच्या अंधश्रध्देचे उच्चाटन होण्यासही मदत झाली.भक्ती चळवळ आणि वारकरी संप्रदाय यांचे योगदान केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी सामाजिक समता, बंधुत्व, आणि नैतिकतेचा संदेश दिला. त्यांनी आध्यात्मिकतेबरोबरच सामाजिक सुधारणांचा एक ठोस पाया तयार केला. आजही वारी आणि संतवाणीच्या माध्यमातून हा वारसा पुढे नेला जात आहे

संदर्भ:

1) सरदार, गं.बा. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, महाराष्ट्र साहित्य परिषद प्रकाशन, पुणे. १९७०.
2) डॉ. फडकुले, 'निर्मलकुमार, 'संत साहित्य सौंदर्य आणि सामर्थ्य, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५.
3) वेलणकर, ह. दा.*ऋग्वेदातीलभक्तिमार्ग, पुणे,* १९५२.
4) मोकाशी, प. रा. महाराष्ट्रातील पाच संम्प्रदाय', प्रसाद प्रकाशन पुणे.
5) महाजन, व्ही. डी. 'मध्यकालीन भारत', एस. चांद, ॲण्ड कंपनी लि. नई दिल्ली २००३
6) लोकराज्य , माहिती व जनसंपर्क महा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन,मुंबई ,ऑगस्ट 2018, अंक २
7) पाठक, यशवंत, *नाचू कीर्तनाचे रंगी,* पुणे, १९८०
8) चौसाळकर अशोक,*वारकरी संप्रदाय आणि सद्यस्थिती,*महाराष्ट्र टाइम्स ,2 जुलै २०१७
9) Sharma Krishna ,*Bhakti and The Bhakti Movement: A New Perspective*
10) https://indiatimes.com/editorial/sagun-nirgun/bhakti-yog-of-saints-is-for-paramarthsukha-sagun-nirgun-article/articleshow/109122300.cms
11) https://sadanandmore.wordpress.com/2023/03/05/tukaram/
12) https://marathi.indiatimes.com/editorial/ravivar-mata/science-of-survival-of-saints/articleshow/66103619.cms
13) https://vishwakosh.marathi.gov.in/32473/